

Олександр ЯЩУК (Київ)

**УЯВЛЕННЯ ПРО ВЕРХОВНУ ВЛАДУ В ДРУГОМУ ЗВОДІ
БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ “ХРОНІКИ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО”)**

Однією з ключових тем в історичних дослідженнях є влада, проте до сьогоднішнього дня зазначена проблема не становила спеціального предмета наукових пошуків для дослідників білорусько-литовського літописання. Ця стаття є продовженням нашого дослідження уявлень інтелектуалів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) про верховну владу. Дослідження уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання було здійснене нами раніше¹.

У XVI ст. білорусько-литовське літописання ще більше відійшло від давніх загальноруських зразків та набуло своїх яскравих відмінностей, відображених у хроніках-історичних повістях, які стали ядром численних списків, що складають другий та третій зводи білорусько-литовського літописання². Як відзначає А. Семянчук, хроніки в жанровому відношенні є більш закінченими та цілісними творами, ніж літописи³. Ядром другого зводу білорусько-литовського літописання стала “Хроніка Великого князівства Литовського” (далі – “Хроніка”).

Виникнення другого зводу білорусько-литовського літописання дослідники пов’язують із тим, що на початку XVI ст. у зв’язку зі зміною культурно-історичної ситуації перший білорусько-литовський звід вже не задовольняв суспільство ВКЛ, в якому історія стародавньої Русі переважала над висвітленням історії власне Литви і зовсім не було висвітлено генезу ВКЛ⁴.

“Хроніка” як пам’ятка писемності є історико-літературним твором XVI ст., в якому викладено історію ВКЛ від легендарного князя Палемона до Гедиміна. В основу хроніки покладено легенду про походження литовських князів і шляхти від римської аристократії. Вона літературно опрацьована, хронологічно прив’язана до певних етапів європейської історії, набула вигляду історичної

¹ Ящук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі “Літописця великих князів литовських”) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 175–195.

² Семянчук А. А. Беларуско-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 9.

³ Там само. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 37–38.

повіді про реальні події минулого⁵. Створюючи силою власної фантазії величну історію давньої Литви, безпосередньо виводячи князівську династію ВКЛ від знатних римлян, хроніст намагався довести знатність та високородність походження литовських князів, а тим самим возвеличити їх, свою державу, свій народ в очах сусідів та всієї Європи⁶.

Виникнення легенди про римське походження литовців сягає XV ст.⁷. Розгляд виникнення, поширення та особливостей римської легенди не становить спеціального предмета нашого дослідження, слід відзначити, що вони детально досліджені у працях, зокрема, Захара-Вавжиньчик⁸ та Я. Юркевича⁹. Наголосимо лише на тому, що основними причинами виникнення римської легенди, вірогідніше за все, були напружені стосунки з поляками, починаючи з часів Казимира IV, поширення на територію ВКЛ західних інтелектуальних тенденцій, формування литовської самосвідомості та уявлень про вищість Литви і переваги західної культури над традиціями стародавньої Русі¹⁰. Обґрунтованим слід вважати положення, що римська легенда виникла в польському оточенні Казимира Ягеллончика і була лише адаптована в середовищі магнатів ВКЛ для власних цілей¹¹.

В. Пашуто зазначав, що “Хроніка” не може слугувати джерелом історії Литви раннього періоду, проте вона повинна вивчатися в рамках історії суспільно-політичної думки XVI ст.¹². Дослідження уявлень про верховну владу на прикладі “Хроніки” видається важливим внаслідок її поширення та наявності численних читачів, на чому наголошував Я. Якубовський¹³. В. Чемерицький відзначав: враховуючи, що вірогідним місцем виникнення повної редакції другого зводу білорусько-литовського літописання є Вільно¹⁴, кола пануючої верхівки ВКЛ, в певній мірі можна говорити про офіційний характер цього літописного зводу¹⁵. В цей період відбувається значне зростання національної свідомості і відповідно зацікавлення своїм минулим серед

⁵ *Чамярыцкі В.* Хроніка Вялікага княства Лытоўскага і Жамойцкага // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: У 2 т. – 2-е выд. – Мінск, 2007. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – С. 720.

⁶ *Його ж.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мінск, 1969. – С. 146.

⁷ Там само.

⁸ *Zachara-Wawrzyńczyk M.* Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów // *Zeszyty Historyczne.* – Wrocław, 1963. – Т. 3. – Р. 5–35.

⁹ *Jurkiewicz J.* Od Palemona do Giedymina: wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy. – Poznań, 2012. – Cz. 1: W kręgu latopisów litewskich. – 319 p.

¹⁰ *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską. – Warszawa, 1912. – Р. 30–35.

¹¹ *Любая А. А.* Антычнасць у сістэме гістарычных і ідэалагічных уяўленняў Вялікага княства Літоўскага (сярэдня XV – першая палова XVI ст.) // *Studia historica Europae Orientalis* [= Исследования по истории Восточной Европы: Науч. сб. – Вып. 2]. – Мінск, 2009. – С. 212–223.

¹² *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 73.

¹³ *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie... – Р. 55.

¹⁴ *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 155.

¹⁵ Там само. – С. 161.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

литовців. До того ж литовський патріотизм приймає не лише власне литовська шляхта, а й шляхта руська¹⁶.

Як найбільш вірогідний час створення "Хроніки" вказують 20-ті роки XVI ст.¹⁷. Є. Охманський вказував більш точно – на 1522–1527 рр.¹⁸.

На сьогодні до складу другого зводу білорусько-литовського літописання, характерною особливістю якого є наявність легенди про римське походження литовської знаті, дослідники відносять такі літописи: Археологічного товариства, Красинського, Рачинського, Ольшевський, Рум'янцевський та Евреїновський¹⁹.

В. Чемерицький розподіляє літописні пам'ятки, що належать до другого зводу білорусько-литовського літописання, в яких збереглась "Хроніка", на три редакції. До першої, короткої, редакції він відносить літопис Красинського. На підставі опрацювання короткої виникла друга, розширена редакція, до якої, серед досліджуваних нами літописів, відносяться Ольшевський, Рум'янцевський літописи та літопис Археологічного товариства²⁰. Час створення розширеної редакції другого зводу вчений відносить до 40-х років XVI ст.²¹. Шляхом опрацювання та доповнення розширеної редакції виникає третя, повна редакція, яка датується 50-ми роками XVI ст. і включає літописи Рачинського та Евреїновський²². М. Улащик наводить думку про те, що легенда в тому вигляді, в якому ми її знаємо, була записана не пізніше 1542 р. (рік смерті Станіслава Гаштольда)²³.

Стосовно державного ладу ВКЛ слід відзначити те, що на чолі держави перебував великий князь (господар). Він був носієм верховної влади та мав широкі повноваження: він командував військами ВКЛ, видавав законодавчі акти, розпорядження, керував зовнішньою політикою, фінансово-господарською діяльністю, визначав основні напрямки релігійної політики держави²⁴. Як підкреслюють дослідники, поступово свої рішення найважливіших питань у державі великий князь починає узгоджувати з найбільш впливовими представниками аристократії (панамі), які складають Раду панів, а починаючи з кінця XV ст. важливу роль починає відігравати Сейм²⁵.

Цитування тексту літописів здійснювалось для подій, включених до короткої редакції другого зводу білорусько-литовського літописання за літописом

¹⁶ *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie... – P. 55.

¹⁷ *Семянчук А. А.* Беларуско-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – С. 38.

¹⁸ *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca // *Studia Źródłoznawcze.* – Warszawa etc., 1967. – Т. 12. – P. 159.

¹⁹ *Семянчук А. А.* Беларуско-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – С. 43.

²⁰ *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 159.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 160–161.

²³ *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 162.

²⁴ *Грыцкевіч А.* Дзяржаўны і палітычны лад // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – 2-е выд. – Мінск, 2007. – Т. 1: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і ін. – С. 40.

²⁵ *Kiaupienė J.* Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku // *Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność / Pod red. K. Baczkowskiego, J. Smolucha.* – Kraków, 2005. – P. 63–67.

Красинського; відповідні місця, що були включені до розширеної та повної редакції, за списками, де конкретна подія відображена в найбільш повному обсязі; як основний список використано літопис Археологічного товариства.

Титулатура правителя у “Хроніці Великого князівства Литовського”

Термін “титул” походить від латин. *titulus* (напис). Під ним розуміють почесне родове або пожалуване звання, яке позначає високий політичний і соціальний статус, особливі правові прерогативи і відповідний церемоніал спілкування. Титул передбачає обов’язкову легітимізацію – офіційне визнання, як підданих, так і на міжнародній арені²⁶. Від різного роду почесних епітетів і порівняльних визначень титул відрізняє суворо оформленість та стійкість формувань²⁷. Структура титулу складається зі статусної (князь, король тощо) та власницької (перерахування підвладних територій) частин²⁸.

Для з’ясування уявлення літописця про володаря та характер його владних повноважень важливим є порівняння формул титулування, що вміщено до літопису, із відповідними позначеннями титулу у документах правового характеру, що мали юридичну силу в період створення тексту “Хроніки”. Було залучено документи періоду правління великого князя Олександра (великий князь з 1492 р., король у 1501–1506), внаслідок того, що час його правління виключно як великого князя (1492–1501) найбільш хронологічно близький до часу створення “Хроніки”, враховуючи те, що жоден з правителів у тексті не згадується з титулом короля. Також було відібрано документи часу правління Жигімонта I Старого (1506–1548), бо саме на час його правління вірогідніше за все і припадає створення щонайменш короткої та розширеної редакції “Хроніки”. Враховуючи те, що титулатура правителів у літописному тексті не відповідає ні офіційній титулатурі Гедиміна, ні Міндовга, час правління яких перебуває у хронологічних межах зображуваних у “Хроніці” подій, враховуючи й те, що ім’я останнього навіть не фігурує в тексті, їхня офіційна титулатура також не була залучена до порівняння.

За часів Міндовга його офіційним титулом був саме “король Литви”. Саме як “Божою милістю король Литви” (“*Dei gracia rex Letthowie (Lettowie / Littowie)*”) називається Міндовг у документах, які походили з його канцелярії протягом 1253–1261 рр. (як варіант – “*rex Litwinorum*”)²⁹. В актах, що походять від Гедиміна, він називає себе “королем Литви і Русі (литовців і русинів)”: “*Letphinorum Ruthenorumque rex*” (1323 р.); “*Lethowinorum Ruthenorumque rex*” (1325), але в титулі зустрічаються також терміни “князь/герцог”: (“*dux*”): “*rex sive dux eidem Litwanie – prefatus dux*”; “*Letphanorum Ruthenorumque rex, principes et dux Semigallie*”³⁰.

²⁶ Филлюшкин А. И. Титулы русских государей. – М.; СПб., 2006. – С. 6.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Дзярновіч А. І. *Ab ovo*: што з’явилася спачатку – вялікі князь літоўскі ці Вялікае княства Літоўскае? // *Studia historica Europae Orientalis*. – С. 30–31.

³⁰ Його ж. Титул великих князей литовских: между “герцогами” и “князьями” // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2011. – 3 (45), сентябрь. – С. 41–42.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

Найвищим князівським титулом у ВКЛ був “великий князь” (він же “господар”), який очолював державу³¹. Походження двоскладного титулу “великий князь” стосовно правителя Литви остаточно не з’ясоване, так, Я. Адамус вважає, що титул “великий князь” (“верховний князь”) виник з метою відокремлення великого князя (“seniores duces”) від інших князів (удільних, службових), хоча дослідник й не відкидає того, що на утвердження титулу повпливала поширеність на Русі титулу “великий князь”³².

Через те, що на період написання літописного тексту титул “князь” у ВКЛ носили не лише представники литовської великокнязівської династії, а й представники руських родів, перед автором постає необхідність виокремлення із загальної маси носіїв титулу саме великого князя литовського. Так, щодо внутрішньої (тобто з позиції сприйняття якої ведеться виклад подій) верховної влади, то у “Хроніці”, як “свій” для літописця постає саме великий князь литовський, якого літописець іменує “великим князем” (або “великим князем литовським” у розширеному варіанті), на відміну від “князів руських”, що виділяються в окрему групу. Зазначене протиставлення, базоване на тогочасних реаліях, ще раз підкреслює особливий статус правителя, який повинен формуватися у читача. Це особливо яскраво простежується у статтях літопису, в яких постають одночасно і великий князь литовський, і руські князі, наприклад: “великому князю Кгиндимину, и побет усих князеи руских”³³.

Щодо титулу правителя ВКЛ, то він вживається літописцем як у скороченому варіанті – “князь великий Шварно”³⁴, “великий князь Немонос”³⁵, так і в розширеному з додаванням до статусної частини власницької – “великого князя Кгируса литовского”³⁶, “великого князя литовского и жомойтского Утенусова Швинторога”³⁷, “князь великий жомойтски Трабус, дядя князя Романов”³⁸. Фактично літописець при вживанні титулатури не дотримувався певної системи, частими є вживання лише імені без вживання титулу.

Проте найпоширенішою формою, особливо для часу правління однієї з ключових персон “Хроніки” – Гедиміна виступає титулатура “великий князь”: “князь великий Кгиндимин”³⁹.

Вимальовуючи струнку систему уявлень про владу великого князя в історичному контексті, – літописець не міг обійти своєю увагою простір, на який поширювались прерогативи правителя. Для літописця важливими є акценти на конкретних столах, до яких прив’язується певний титул. Слід наголосити на тому, що така акцентція не була характерною для авторів першого зводу білорусько-литовського літописання, які означення “князь”

³¹ Маслыка Г. Вялікі князь // Вялікае княства Літоўскае. – Т. 1. – С. 475.

³² Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – P. 313–332.

³³ Летопись Археологического общества // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 95–96.

³⁴ Летопись Красинского // Там само. – С. 130.

³⁵ Там само. – С. 129.

³⁶ Там само. – С. 130.

³⁷ Там само. – С. 131.

³⁸ Там само. – С. 132.

³⁹ Летопись Археологического общества. – С. 95.

у багатьох випадках прив'язували саме до особистості, а не до конкретного столу. У “Хроніці” ми бачимо, що титул як удільних князів, так і великого князя вже конкретно прив'язується до певного столу: “князь Глѣб полоцкий”⁴⁰, “князь Мьстислав луцкий и пиньский”⁴¹, “князем Любортом корачовским а с князем Писимонтом туровским”⁴², “князя Домонтова утенского”⁴³. Навіть генезу певного титулу автор “Хроніки” пов'язує вже з певним столом, так після заснування Новгородка літописець пише: “и вчинил собѣ князь великий в нем столець, и назвался князем великим новьгородским”⁴⁴ (в цьому випадку слід підкреслити, що йдеться не про реальний титул, а саме мислений).

За “Хронікою” ми можемо простежити також рецепцію іншої складової повного титулу правителя ВКЛ – “господарь”. За М. Фасмером, походження титулу “господарь” пов'язане із “господь”, має значення “господин, повелитель”, з цього титулу походить пізніше “государь”⁴⁵. Зазначене титулування правителя ми знаходимо і в актових джерелах (“Господарь нашъ Александръ, Божьею милостью великий князь”⁴⁶, “Мы Александръ, зъ Божее ласки велики князь Литовски, Руски, Жомойтски, панъ и дѣдичъ”⁴⁷).

У тексті “Хроніки” зміст титулу “господарь” (“пан”) еквівалентний змісту цього ж титулу в Статуті 1529 р. (наприклад, “Господар шлюбуєть никого не карати”⁴⁸), тобто повної абстрактивізації влади, саме тому цей титул вживається окремо, без зазначення імені правителя: “оставъши им господарем и взявъши их, дал брату своему Троиденю за вдѣл”⁴⁹, “берите собе господаря доброго, хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского”⁵⁰. Теза про те, що цей титул в уявленнях літописця є загальним позначенням володаря будь-якого рівня владної ієрархії, що не є позначенням лише верховного правителя, яку ми висунули при аналізі “Літописця великих князів литовських”⁵¹ (далі – “Літописець”), є справедливою і для аналізованої нами “Хроніки”.

Княжата

За текстом “Хроніки” можемо спостерігати вживання до окремих представників роду Палемона титулу “княжа”. Зазначена титулатура застосовуєть-

⁴⁰ *Летопись Красинского*. – С. 130.

⁴¹ Там само. – С. 130.

⁴² *Летопись Археологического общества*. – С. 93.

⁴³ Там само.

⁴⁴ *Летопись Красинского*. – С. 129.

⁴⁵ *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка*. – 2-е изд., стер. – М., 1986. – Т. I: А–Д / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Лапина. – С. 446.

⁴⁶ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией* (далі – АЗР). – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – С. 142.

⁴⁷ Там само. – С. 120.

⁴⁸ *Статути Великого князівства Литовського: У 3 т.* – Одеса, 2002. – Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – С. 52.

⁴⁹ *Летопись Красинского*. – С. 132.

⁵⁰ *Летопись Археологического общества*. – С. 94.

⁵¹ *Яцук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі...* – С. 185.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

ся авторами літописного тексту до самого Палемона, його синів Борка та Кунаса, також до Монтвіла, Немоноса-Вікента, Скірмонта-Єрдивіла та Швін-торога, а також у такому вигляді у тексті “Хроніки” наведено титулатуру мазовецького князя. Крім того, цей титул вживається в переліку соціальних станів Римської імперії часів Нерона.

Стосовно вживання титулу “княжа” в актових джерелах, що ми можемо спостерігати у формулах титулування великого князя Олександра: “Alexander Bożą miłością krol Polski, wielkie xiążę Litewskie, Ruskie, xiążę Pruskie, Zmudzkie y innych”⁵², “Александръ, Божою милостию король Полский, великий князь Литовский, Руский, княжа Прусское, Жомоитстий и иных”⁵³, слід відзначити, що він є складовою титулу не правителя ВКЛ, а правителя Корони Польської. Включення до складу титулатури правителя Корони Польської титулу “княжа Прусское” є наслідком інкорпорації частини пруських земель до складу Польщі за часів правління Казимира IV⁵⁴ і з цього часу спостерігається і в кириличних документах, які мали зокрема і загальнодержавне значення на території ВКЛ. Наприклад, зазначений титул вживається у “Судебнику” Казимира 1468 р., виданому вже через 2 роки після 2-го Торунського миру, який закріпив інкорпорацію Королівської Пруссії до складу Корони Польської: “Казимир, божьею милостью король Полский, великий князь Литовский и Руский, княжа Прусское и иных”⁵⁵. Крім того, в титулатурі Жигимонта I вживання зазначеного титулу відбувається головним чином у формі “князь”. Таким чином, ми не можемо вважати правдоподібною цю версію джерела походження зазначеного титулу “княжа” в літописному тексті. Про використання його як дійсного титулу правителя, проте не власне литовського, а щодо представника “чужої” влади, ми можемо стверджувати лише стосовно мазовецького князя: “И Троицен пак поимет жену у княжати мазовецкого дочку, и мел з нею сына, реченого Римонта”⁵⁶.

Ще одним з можливих пояснень вживання титулу “княжа” в тексті “Хроніки” може бути прямий вплив польського варіанта титулу “książe”, враховуючи наявність великої кількості полонізмів у літописному тексті⁵⁷. Проте Є. Карський, в рамках спеціального дослідження із зазначеної проблематики, не виділяє в списку полонізмів, що зустрічаються, зокрема і в Літописі Красинського, терміна “княжа”⁵⁸. Тому зазначена версія також видається нам такою, що не знаходить достатнього обґрунтування.

⁵² Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакциею Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – С. 35.

⁵³ Там само. – С. 33.

⁵⁴ Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши / Пер. с пол. – М., 2004. – С. 121–123.

⁵⁵ Старостина И. П. Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1988–1989 гг. – М., 1991. – С. 336.

⁵⁶ Летопись Археологического общества. – С. 94.

⁵⁷ Карский Е. Ф. О языке так называемых литовских летописей // Карский Е. Ф. Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 221.

⁵⁸ Там само. – С. 246–249.

Найбільш правдоподібним поясненням вживання в літописному тексті титулу князя щодо Монтвіла – у назві одного з розділів “О княжати Монтвиле, Кгинбутове сынѣ”⁵⁹, до Швинторога – у назві іншого розділу “О княжати литовском Швинторозе, сыне Утенусовѣ”⁶⁰ – є вживання цього титульного позначення до них як до синів діючого правителя. Це твердження можна вважати достатньо обґрунтованим, враховуючи існуючу практику титулування в офіційних документах: “Наяснѣйшое княжа, божьею милостью Александръ, сынъ Казимера короля Польского и великого князя Литовского и Руского, отца нашего слугамъ вѣрнымъ и пріятелемъ нашимъ, всимъ княземъ и паномъ и земляномъ земли Волынской”⁶¹.

Проте зазначене пояснення не може бути застосоване для дешифрування значення титулатури Палемона та його синів Борка та Кунаса. Слід зауважити, що третій син Палемона Спера взагалі фігурує в тексті “Хроніки” без вживання будь-якої титулатури “А третии сын, Спера”⁶².

З огляду на час створення першопочаткової частини “Хроніки” (а саме – початок XVI ст.), можна припустити, що на використання зазначеної титулатури в літописному тексті вплинули тенденції, що були притаманні тогочасному суспільству ВКЛ. А. Закревський наголошує, що стан еліти ВКЛ довгий час – до періоду дії Статуту 1588 р., – не був формально єдиним⁶³. Княжатами у ВКЛ у XV–XVII ст. називались нащадки удільних князів, представники найвищої феодальної знаті, які до середини XVI ст. зберігали певну незалежність від великого князя. В ополченні військові загони княжат перебували окремо від повітових загонів бояр-шляхти і підпорядковувались безпосередньо своїм княжатам⁶⁴. Ю. Вольф висловив припущення, що причиною появи титулу “княжа” є диференціація в середовищі князів, яка вимагала виокремлення найбільш могутніх родів у князівському середовищі. Цей титул прийняли в кінці XVI ст. всі великі роди: Острозькі, Слуцькі, Заславські тощо⁶⁵.

На прикладі літописних звісток про те, що Нерон “И княжатам, и панятом римским, и шляхтам, и всему посполству кривды и втисненя великия чинил”⁶⁶ та “одно княже римское именем Полемон, котории же цесару Нерону был кровнии, забралъся з жоною и з дѣтми, и з скарбы своими, и подъданными своими, с которым жо княжетем собралося пятсот шляхты з жонами и з дѣтми и з многыми людми”⁶⁷, ми бачимо перенесення сучасної

⁵⁹ Румянцевская летопись // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 194.

⁶⁰ Летопись Археологического общества. – С. 92.

⁶¹ АЗР. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – С. 115.

⁶² Летопись Красинского. – С. 128.

⁶³ *Zakrzewski Andrzej B.* Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo. – Warszawa, 2013. – P. 63.

⁶⁴ *Грыцкевіч А.* Княжаты // Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 114.

⁶⁵ *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – P. XXI.

⁶⁶ Летопись Красинского. – С. 128.

⁶⁷ Там само.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

авторові соціальної структури на часи існування Римської імперії. Світ у цей час, як зазначав А. Гуревич, не сприймався у змінах, він був стабільним та нерухомим у своїх основах, саме тому властивістю, притаманною середньовічній історіографії, типовим взірцем якої є літописання, є анахронізм⁶⁸. Зазначене перерахування станів є типовим для часу написання “Хроніки”, так, у Статуті 1529 р. ми бачимо подібні звороти: “всім прелатом, княжатам, паном хоруговным, вельможам, рыцерем повышоным, шляхте и всему посполству и их подданым”⁶⁹, “прелатом, княжетом, паном хоруговным, шляхтам и местом преречоным”⁷⁰, “Тэж уставуем княжатом, панятом, паном хоруговным и шляхте”⁷¹ тощо. У вищенаведених літописних звістках, крім того, Палемон перебуває в уявлюваній літописцем системі влади Римської імперії і, таким чином, відповідно стоїть не на найвищій владній “сходинці”, тобто є не уособленням правителя, а лише представником римської аристократії.

Важливим є й те, що після здійснення мандрівки та осідання в Жемайтії його титулатура не змінюється – він продовжує титулуватись як “княжа”: “потом вышереченое княже Палемон вродил трех сынов: старшии Боркк, другии Кунас, третии Спера”⁷², “О княжати Палемоне и о трех сынѣх его”⁷³. Зазначене титулування до Палемона застосовується автором і в повідомленні про переривання заснованої ним династії: “тут ся доконал род княжати римского Полемона”⁷⁴. Таким чином, ми бачимо те, що у свідомості літописця Палемон залишається в попередній владній системі, фактично виконуючи роль засновника династії, він у той же час сам залишається лише представником римської аристократії.

Таку саму ситуацію щодо титулування ми спостерігаємо і у випадку синів Палемона – вони також зберігають титул “княжата”: “Старшии же сын, Боркк, вчинил город на Юре реце, и зложено имя того княжати посполе з рекою, иж имя реце Юра, а княжати Борк, и назвал тот город Юрборк”⁷⁵, “О княжати Борку и о брате его Куносѣ”⁷⁶, “Оное княжа Кунас мел двух сынов, одного Кернуса, а другого Кгиньбунта”⁷⁷. В цьому випадку ми також спостерігаємо те, що літописець лишає їх у попередній системі уявлень про владу, проте вони є засновниками нової, яка буде актуалізована у літописному тексті вже у звістках про синів Кунаса Кернуса та Кгінбута. Фактично, створивши новий державний організм, Палемоновичі не здійснили зафіксований у тексті акт вокняжіння, тому не переносяться в нову систему уявлень про владу. Актуалізація нової системи відбувається шляхом вокняжіння вже наступного покоління.

⁶⁸ Гуревич А. Я. Что есть время? // Категории средневековой культуры. – М., 1972. – С. 117.

⁶⁹ Статути Великого князівства Литовського. – Т. I. – С. 51.

⁷⁰ Там само. – С. 52.

⁷¹ Там само. – С. 56.

⁷² летопись Красинского. – С. 128.

⁷³ Румянцевская летопись. – С. 193.

⁷⁴ летопись Красинского. – С. 131.

⁷⁵ Там само. – С. 128.

⁷⁶ Румянцевская летопись. – С. 194.

⁷⁷ летопись Красинского. – С. 129.

Вживання титулу “княжата” в назві одного з розділів Євреїновського літопису “О княжатах жемоитцких Немоносе и о Скирмонте”⁷⁸, враховуючи те, що в інших списках, наприклад, Рум’янцевському, згадується титульне позначення “князь” – “О князи Викенте и о князи Ердивиле”⁷⁹, а також в самому Євреїновському літописі в тексті означеного розділу “Княжачи великому князю Немоносу в Жемоитцкой землѣ, а Скирмонту в Новѣгородцѣ”⁸⁰, – вірогідніше за все є помилкою прочитання⁸¹ переписувачем тексту. Адже сучасні дослідники також відзначають те, що Євреїновський літопис від інших білорусько-литовських літописів відрізняється неохайністю та великою кількістю помилок, внаслідок того, що переписувач не розумів тексту⁸².

Держава

Держава у “Хроніці” постає не лише як стіл того чи іншого великого князя, а й як інституціоналізоване відображення багатонаціонального, багатоконфесійного та мультикультурного політичного народу ВКЛ, який сформувався в першій половині XVI ст.⁸³.

Те, під якою назвою аналізований нами текст входить до складу літописів другого зводу білорусько-литовського літописання – “Лѣтописецъ Великого князства Литовского и Жомоитского”⁸⁴ (літописи Красинського та Рачинського), “За кроиники Великаго княжества Литовского и Жомоитскаго”⁸⁵ (Рум’янцевський літопис), “Wielkiego księstwa Litewskiego i Zmodskiego kronika”⁸⁶ (Ольшевський літопис), “Книга Великого княжества Литовскаго и Жомоитцкаго”⁸⁷, – свідчить про те, що проблематика влади була важливою для авторів. Проте, порівнюючи з першим зводом⁸⁸, слід відзначити, що замість концентрації на персоні правителя – великого князя, як було в “Літописці”, автор робить акцент власне на державу. В літописному тексті відбувається суб’єктивізація держави як інституту та суб’єкта владної дії. Крім того відбувається перехід від описової форми назви держави, що була характерною ще в XIV–XV ст., про що зазначав, зокрема, Я. Адамус⁸⁹, до повноцінної титульної форми держави, яка в літописному тексті згадується

⁷⁸ Евреиновская летопись // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 215.

⁷⁹ Румянцевская летопись. – С. 195.

⁸⁰ Евреиновская летопись. – С. 216.

⁸¹ Лихачев Д. С., Алексеев А. А., Бобров А. Г. Текстология (на материале русской литературы X–XVII вв.). – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2001. – С. 69–76.

⁸² Семянчук А. А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – С. 46.

⁸³ Kiaupienė J. Swoistość systemu prawno-ustrojowego Wielkiego Księstwa Litewskiego... – Р. 65.

⁸⁴ Летопись Красинского. – С. 128.

⁸⁵ Румянцевская летопись. – С. 193.

⁸⁶ Ольшевская летопись // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 173.

⁸⁷ Евреиновская летопись. – С. 214.

⁸⁸ Яцук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі... – С. 178.

⁸⁹ Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń. – Р. 330–331.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

як у короткій формі, так і в розширеній. У найбільш короткій формі ми маємо “Великое княжество Литовское”⁹⁰ (для періоду, згідно з “Хронікою”, уявлюваного окремішнього існування, відповідно, такі форми, як “на Жомоитському князстві”⁹¹, “на великом князени Новгородском”⁹²); в розширеній формі – “на великом князени Литовском и Жомоитском, и Руском”⁹³, “на князствѣ Литовском и Жомоитском, и Руском”⁹⁴ та “на князствѣ Литовском и Руском, и Жомоитском”⁹⁵.

Слід відзначити, що форма, де в титулі держави на другому місці стоїть саме Жемайтія, більш вживана в тексті “Хроніки” порівняно з варіантом, у якому на другому місці є Русь. Це цілком вписується в загальну тенденцію ієрархії влади, яку вибудовує в свідомості читача автор “Хроніки”. Загалом, на чому наголошував В. Чемерицький⁹⁶, автор свідомо віддаляє Литву від Русі, підвищуючи роль першої та понижуючи роль останньої. Зазначене особливе ставлення ми можемо спостерігати і на прикладі титульного позначення держави. Так, однією з вживаних форм є “на великом князени Литовском, Жомоитском и Новгородском, и Руском”⁹⁷, важливим видається те, що літописець виокремлює Новогрудок як окрему потестарну одиницю зі складу Русі. Можна припустити, що це пов’язане з тим особливим статусом, який надається йому в літописному тексті, а саме одного з великокнязівських столів (якого в реальності він не мав).

Проте, незважаючи на вживання назви держави в інституціоналізованій формі, в літописному тексті також продовжує вживатися й описова форма: “на земли Литовської”⁹⁸, “Жемоитская земля”⁹⁹, “в землю Завелскую”¹⁰⁰, “на Новогородце и на многих русских городех”¹⁰¹, “Руская земля”¹⁰², для періоду об’єднання – “земли Литовской и Жомоитской, и Руской”¹⁰³, що свідчить про значний вплив попередньої традиції та некоріненість нових уявлень у свідомості авторів “Хроніки”.

За “Хронікою” ми можемо також простежити інституціалізацію поняття держави як ключового об’єкта влади, поряд із правителем. Так, важливою для з’ясування цього факту є наступна літописна звістка: “И горожане видячи, иж господарь их с воиска побег, а воиско все наголову поражено, и они, не хотячи противитися воиску так великому литовскому, и передалися з городом князю Кгидимину, и присягу учинили служити к Великому князству

⁹⁰ Летопись Археологического общества. – С. 94–95.

⁹¹ Летопись Красинского. – С. 129.

⁹² Там само. – С. 131.

⁹³ Летопись Археологического общества. – С. 95.

⁹⁴ Румянцевская летопись. – С. 199.

⁹⁵ Там само. – С. 201.

⁹⁶ *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 151.

⁹⁷ Летопись Красинского. – С. 131.

⁹⁸ Там само. – С. 129.

⁹⁹ Там само. – С. 128.

¹⁰⁰ Там само. – С. 129.

¹⁰¹ Там само. – С. 129–130.

¹⁰² Там само. – С. 129.

¹⁰³ Там само. – С. 132.

Литовському”¹⁰⁴, з якої ми бачимо те, що міщани Білгорода приймають присягу служити саме ВКЛ, що відображає включення у систему спадкових володінь великокнязівської династії. Також у літописному тексті широко вживається термін “панство”, що позначає державу як конкретну одиницю: “и от того часу панство Литовское почалося звати и множити от Жомоити”¹⁰⁵, “хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского”¹⁰⁶. Таким чином ми бачимо виокремлення поняття держави-“панства”, що займає одну з ключових позицій в системі уявлень про владу авторів “Хроніки”.

Слід відзначити постання такого феномена, як “політичний народ”, важлива роль якого також проходить рецепцію і в системі уявлень про владу, що формуються авторами тексту “Хроніки”. У вигляді “політичного народу” ми бачимо чинник обмеження влади великого князя.

Обмеження влади князя та вплив “політичного народу” на прийняття рішень простежується за звітками, що мають характер колективного прийняття рішень. Перший раз звістку подібного характеру зустрічаємо під час мандрівки Палемона, де, окрім того, дається опис тих, що входять до складу “політичного народу”: “с которым жо княжетем собралося пятсот шляхты з жонами и з дѣтми и з многыми людми”¹⁰⁷; “А с тыми шляхты чотыри были рожай наивышшие, именов Китоврасы, Колюмны, Рожи, Ургы”¹⁰⁸. Далі літописець подає події таким чином, що всі дії здійснюються колективно: “пошли в кораблех”¹⁰⁹, “им подобалося”¹¹⁰, “назвали тую землю”¹¹¹. Подібні згадки знаходимо і пізніше, переважно при описі походів, проте зустрічаються і згадки, наприклад, про заснування міст: “и вчинили на неи город и назвали его Новьгородок”¹¹² (син великого князя жемайтійського Монтівіла Скірмонт, пани радні); чи, наприклад, описується прохання князя Довмонта до міщан Утени – “и просил горожан своих, абы не подали ему города”¹¹³.

Крім того, ми бачимо перенесення авторами літописного тексту своїх уявлень про систему виборності самого великого князя аристократією (панами) ВКЛ на більш ранній час, приклади чого наведено нижче. Зазначена тенденція модернізації явищ попередньої епохи може бути пояснена перенесенням “простору досвіду”¹¹⁴ автора із сучасності, коли ця система обрання великого князя застосовувалась у практиці ВКЛ.

Загалом автор закріплює у свідомості читачів уявлення, яке позбавляє персону правителя виключної ексклюзивності як централізованого та єдиного

¹⁰⁴ Румянцевская летопись. – С. 200.

¹⁰⁵ Летопись Красинского. – С. 129.

¹⁰⁶ Летопись Археологического общества. – С. 94.

¹⁰⁷ Летопись Красинского. – С. 128.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само. – С. 129.

¹¹³ Летопись Археологического общества. – С. 94.

¹¹⁴ Козеллек Р. Минуте майбутне. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С. 149–161, 350 і далі.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

уособлення влади, що було характерним для “Літописця”. Це також підтверджують звістки, в яких великий князь та інші князі фігурують як рівнозначні суб’єкти щодо інших соціальних груп, зокрема бояр: “всех князей литовских и знаменитых бояр сожжено”¹¹⁵, “от тех часов великий князь литовский и бояре там телеса их жигали”¹¹⁶.

Також слід звернути увагу на особливий статус непідвладності великому князю, що в літописному тексті закріплюється застосуванням до людей, які перебувають поза межами владної юрисдикції великого князя, спеціального термінологічного позначення “мужики” (“мужи”), на противагу термінові “люди”, який вживається для позначення саме залежного від правителя населення. Приклади вживання терміна на позначення вільних від централізованої верховної влади людей: “ижь мужики мешкають без господара а зовутся дручане”¹¹⁷, “князь великий Минкгаило, собравши воиско свое, и поиде на город Полотск, ино мужи полочане, которые вечом исправовалися, как Великий Новгород и Псков”¹¹⁸, “И пануючи великому князю Кгирмонту, и собравшия мужики латыгала, которые седели на берегу морском, окияном морем, и пришли в землю Жомоитскую, и шкоды многие починили, и кровопролитья в людех жомоитских от них много стало”¹¹⁹, “иж мешкають мужики на пуци Доинова ятвеж, а пана над собою не мають”¹²⁰, “И мужи псковичи, видевши его мужа честна и разумна, и узяли его себе господарем и назвали его великим князем псковским”¹²¹.

Виокремлюючи в окремі групи зазначених людей, автор тим самим підкреслює важливість акту здійснення їхнього переходу під владу князя. Загалом “мужик” є зменшувальною формою від “муж”, що стосується людей нижчого стану¹²², в той же час “муж” позначає вільну людину¹²³. Терміном же “люди” позначали підданих, феодально залежних осіб¹²⁴.

Уявлення літописця щодо набуття та позбавлення правителя верховної влади

З огляду на дослідження уявлення про верховну владу авторів літописного тексту особливої ваги набувають звістки про набуття статусу верховного володаря (додаток 1) та його припинення (додаток 2).

За всіма вищенаведеними згадками можна виділити декілька шляхів, якими легітимізується влада правителя:

¹¹⁵ Летопись Красинского. – С. 131.

¹¹⁶ Там само. – С. 132.

¹¹⁷ Летопись Красинского. – С. 129.

¹¹⁸ Румянцевская летопись. – С. 195.

¹¹⁹ Летопись Красинского. – С. 132.

¹²⁰ Там само.

¹²¹ Летопись Археологического общества. – С. 94.

¹²² Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1991. – Т. 7: Мгла – Немарасць. – С. 84.

¹²³ Там само. – С. 83.

¹²⁴ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1998. – Вып. 17: Лесничий–Местский / Пад рэд. А. М. Булькі. – С. 176.

1) *за правом заснування*: Борк (Юрборк, Жемайтія), Кунас (Кунасов город, Жемайтія), Спера (Жемайтія), Монтвіл (Новогрудок), Кгердрус (Кгедройти), Голшис (Голшани);

2) *за правом успадкування*: Кунас (Юрборк) Кернус (Литва), Кгінбут (Жемайтія), Кгірус-Живінбут (Литва, Жемайтія), Монтвіл (Жемайтія, Новогрудок), Немонос-Вікент (Жемайтія), Скірмонт-Єрдивіл (Новогрудок), Монтвіл (Жемайтія), Мінкгайло (Новогрудок), Шварн-Скірмонт (Новогрудок), Кгінвіл-Борис (Полоцьк), Василій (Полоцьк), Гліб (Полоцьк), Куковойт (Литва, Жемайтія), Люборт (Карачів), Пісімонт (Туров), Скиргайло-Тронята (Новогрудок), Утенус (Литва, Жемайтія), Олькгімонт (Новогрудок), Ринкгольт (Новогрудок), Швінторог (Литва, Жемайтія), Кгірмонт-Скірмонт (Литва, Жемайтія, Новогрудок), Трабус (Жемайтія), Колікгін (Литва, Новогрудок), Роман (Литва, Новогрудок, Жемайтія), Нарімонт (Литва, Жемайтія, Новогрудок), Довмонт (Утена), Гедимін (Литва, Жемайтія, Новогрудок);

3) *за правом завоювання*: Мінкгайло (Полоцьк), Шварн-Скірмонт (Мозир, Чернігів, Стародуб, Карачів), Довмонт (Полоцьк), Гедимін (Волинь, Білгород, Київ, Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліповрод);

4) *шляхом прийняття місцевим населенням*: Довмонт (Псков);

5) *виборним шляхом*: Швінторог (Новогрудок), Тройден (Литва, Жемайтія, Новогрудок), Вітень (Литва, Жемайтія, Новогрудок).

Ситуація щодо Палемона та його синів була розглянута вище. Внаслідок того, що фактично будучи засновниками системи владних відносин, першими правителями на столі, вони не потребують додаткового посилення образу законності їхньої влади, літописцю достатньо відзначити, що Борк “вчинил город”¹²⁵, Кунас “и вчинил тут город”¹²⁶, а Спера “где ж то полюбивши над тым озером поселился”¹²⁷.

Починаючи зі звісток про синів Кунаса постає питання обґрунтування їхнього права на владу, так, щодо Кернуса та Кгінбута автор літописного тексту підкреслює їх родинний зв’язок з попереднім правителем-засновником, відповідно Кернус – “И почнетъ сын его пановати”¹²⁸ та Кгінбут – “А брат его Кгинбунт”¹²⁹. Кгірус-Живінбут, що не мав прямого кровно-родинного зв’язку з Палемоном, а мав, відповідно, за дружину дочку Кернуса Пояту, також легітимізується як правитель через право успадкування, при цьому наголошується, що санкція на його майбутній статус була фактично дана попереднім правителем. Так, літописець щодо Кгіруса зазначає, що Кернус “а не хотечи панства своего от дочки своее отдалити, и принял до нее зятем”¹³⁰. В той же час ця звістка є прикладом особливої моделі передачі князівської влади, бо презентує успадкування по жіночій лінії.

Означений спосіб легітимації влади через право успадкування ми бачимо і щодо сина Кгінбута Монтвіла, при цьому важливим є підкреслення

¹²⁵ Летопись Красинского. – С. 128.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само. – С. 129.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

легітимного шляху прийняття влади через посадження батьком: “а сына своего Монтвила оставить на Жомоитском князьстве”¹³¹. В тексті, внаслідок його штучного характеру творення, ми не знаходимо успішно зреалізованих акцій нелегітимного шляху набуття влади (наприклад, через самовільне захоплення, як ми спостерігали в тексті “Літописця” щодо першої спроби вокняжіння Вітовта та вокняжіння Кейстута¹³²). Проте спостерігаємо спробу захоплення влади Довмонтом, коли він “собравшыся з людьми своими псковскими и полоцкими, и потянул до Литвы, хотечы быти князем литовским и жомоитским”¹³³, важливим тут виявляється те, що попередньо його люди “зрадне забили”¹³⁴ великого князя Тройдена, і відповідно усі спроби наступного зайняття великокнязівського столу з боку Довмонта в авторських уявленнях втрачають будь-яку правомочність. Саме тому автор настільки схвально зображає подальші дії сина Тройдена Римонта-Лавриша: “и поможет бог Лаврышу, и все войско дядка своего Довмонта наголову поразил и самого его убил”¹³⁵.

Слід зазначити, що спосіб обґрунтування права на владу через підкреслення кровного зв'язку і вокняжіння відповідно найчастіше сина попереднього правителя, рідше брата, є основним в тексті “Хроніки”.

Правом заснування обумовлюється, зокрема влада Монтвила у Новгородку, Кгедруса в Кгедройтах та Голшиса в Гольшанах, при цьому додатково легітимізації вона не потребує.

Наступним шляхом набуття влади на певному столі (території) є завоювання. Важливо зазначити, що право завоювання автор завжди підкріплює певним посиленням за рахунок наголошення на певні особливі обставини. Так, Мінкгайло не лише “град Полческ возмет, и остал великим князем полотцким”¹³⁶, а й при цьому “велик бои и сѣчу межю собою учинили, и поможе бог великому князю Минкгаилу”¹³⁷. Шварн-Скірмонт, коли “взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев, и со всем в цѣлости”¹³⁸ одержав “звытежство”. Зазначена система не застосовується автором “Хроніки” до Довмонта, він лише повідомляє, що Довмонт “возмет город Полтеск и имет княжити”¹³⁹. Це можна пояснити особливим, не вкрай позитивним, ставленням до самої персони князя Довмонта.

Ще сильнішу аргументацію літописець застосовує щодо включення нових територій під владу Гедиміна; так, він наголошує, що “князи и бояре волынские били челом великому князю Кгиндимину, абы в них пановал и господарем у них был, а земли их не казил”¹⁴⁰, при підкоренні Білгорода

¹³¹ Там само.

¹³² Яцук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі... – С. 185–186, 187.

¹³³ Летопись Рачинского // ПСРЛ. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 151.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Румянцевская летопись. – С. 195.

¹³⁷ Там само.

¹³⁸ Летопись Красинского. – С. 130.

¹³⁹ Летопись Археологического общества. – С. 94.

¹⁴⁰ Там само. – С. 95.

“горожане ... передалися з городом князю Кгидимину, и присягу учинили”¹⁴¹, кияни “вдарьли ему чолом, и поддалися служыти ему, и прсыягу свою великому князю Кгидимину на том дали, и били чолом”¹⁴², а “пригородки киевский” (Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліповрод) “все пришли до великого князя Кгидимина и ... подалися служити”¹⁴³, так само вчинили мешканці Переяслава – “подалися з городом служити великому князю Кгидимину”¹⁴⁴.

Наступним шляхом вокняжіння, який з’являється в “Хроніці” та відсутній у “Літописці”, є обрання правителя панами. Зазначений варіант переходу влади застосовується автором для обґрунтування вокняжіння правителя з нової династії. Таким чином після закінчення династії Палемона приймається рішення про вокняжіння Швінторога: “И панове, жалуючи господаря своего прирженого, и взяли собѣ господарем сына великого князя литовского и жомоитского Утенусова с Китоврасу, Швинторога”¹⁴⁵. Так само легітимізується і влада Вітеня, проте пани обирають його не за власним вибором, а слідує рекомендаціям законного спадкоємця (Римонта-Лавриша), “панове не хотели переступити рады а воли господаря своего прирженого”¹⁴⁶, після чого “взяли его себе великим князем литовским и жомоитским”¹⁴⁷. В обґрунтуванні вибору саме Вітеня простежується уявлення про одну з найголовніших функцій правителя – пани обирають того, “хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского”¹⁴⁸. Саме безпека, як держави загалом, так і конкретних підданих, є важливою функцією верховної влади. Це підтверджують звістки про успішне правління великого князя Гедиміна: “и был справедливый, и много валк мевал, а завжды зыскивал”¹⁴⁹. Саме порушення з боку правителя, який уособлює верховну владу, цього принципа стало обґрунтуванням еміграції перших родів з Рима до Жемайтії: – “А так многие, опускаючи имена а скарбы свои, втекали до rozmaityх земель, nasledуючи справедливости покоя”¹⁵⁰.

Проте літопис подає ще одну звістку про обрання великого князя панами: “и панове литовский и жомоитский взяли великим князем Тройденя”, при цьому певної спеціальної необхідності саме в такому обґрунтуванні влади великого князя не було. Тройден був братом свого попередника на князівському столі – великого князя Наримонта. М. Котляр зазначає, що принцип наслідування родового старійшинства від брата до брата є одним з найдавніших, що бере початок ще в родоплемінному суспільстві¹⁵¹. Зазначена практика була характерною не лише для слов’ян, а й для литовських

¹⁴¹ Румянцевская летопись. – С. 200.

¹⁴² Летопись Рачинского. – С. 152–153.

¹⁴³ Летопись Археологического общества. – С. 96.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Летопись Красинского. – С. 131.

¹⁴⁶ Летопись Археологического общества. – С. 94.

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Летопись Красинского. – С. 128.

¹⁵¹ Котляр М. Ф. Духовний світ літописання. – К., 2011. – С. 63.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

племен¹⁵². Проте літописець використовує саме такий спосіб набуття Тройденом великокнязівської влади, що свідчить, зокрема, і про несвідоме застосування ним практики, сучасником існування якої він був. Зазначена тенденція, як підкреслюють дослідники, поширюється з кінця XIV ст., коли в питання успадкування великокнязівської влади дедалі активніше втручаються великі феодали. На з'їздах феодалів відбуваються вибори нового великого князя, але завжди з династії Гедиміновичів¹⁵³. Відповідно рецепцію цього ми бачимо і в аналізованому нами літописному тексті.

Ще однією відображеною у тексті “Хроніки” політичною особливістю, характерною для пізнішого часу, є свідомий поділ держави на дві частини між двома князівствами – на думку С. Ровелла, інновація, впроваджена у систему управління ВКЛ Гедиміном¹⁵⁴. Фактично єдина держава має складовий характер, навіть після об'єднання окремих частин в єдиний топос, вони продовжують виділятися в окремі потестарні одиниці. Так, великий князь Кгірмонт-Скірмонт, що був правителем усіх територій, як Литви з Новогрудком, так і Жемайтії, “зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина, и князь Трабус почнетъ княжити на земли Жомоитской, а Коликгин на земли Литовской и Руской”¹⁵⁵, що означає їхній фактично окремішній статус всередині однієї держави, враховуючи те, що після смерті Трабуса обидва престולי знову об'єднуються особою одного князя Романа, сина Колікгіна. Таким чином, фактично створивши на початку викладу тексту в уяві читача систему з сукупності декількох столів, що складають одну державу, літописець продовжує зберігати її до кінця “Хроніки”. Об'єднувальним же чинником для цих окремих столів у певний час може слугувати персону правителя великого князя, який називається “великим князем литовским, новгородским и жомоитским”¹⁵⁶ чи носить титул, наприклад, “великого князя литовского и жомоитского Утенусова”¹⁵⁷; власницька частина титулу при цьому перебуває в залежності від сукупності об'єднаних його персоною столів.

Важливим аспектом також є розкриття процесу легітимізації місцевої влади у літописному тексті і, відповідно, участі в акціях зазначеного характеру представників верховної влади. Так, за літописним текстом ми бачимо, що великий князь має право наділення уділом за власним рішенням, що ми можемо спостерігати за звітками про надання уділів, наприклад, Наримонтом Тройдену, Гедиміном Олькгімонту Гольшанському тощо.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, в більшій частині випадків – це смерть правителя. Т. Сушицький, зокрема, підкреслював, що, аналізуючи способи роботи автора “Хроніки”, можна стверджувати, що він надавав перевагу шаблонним фразам і мало використовував реально-побутові деталі, для літописця була характерна одноманітність

¹⁵² *Гудаевичус Э.* История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – М., 2005. – Т. 1. – С. 35.

¹⁵³ *Грыцкевич А.* Дзяржаўны і палітычны лад. – С. 41.

¹⁵⁴ *Rowell S. C.* Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. – Cambridge, 1994. – P. 67.

¹⁵⁵ *Летопись Красинского.* – С. 132.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Там само. – С. 131.

манери написання подібних місць¹⁵⁸. Зазначена особливість роботи літописця повною мірою проявляється у звістках про смерть правителів.

У найкоротшому вигляді звістка про смерть князя може виглядати наступним чином – як звістка про смерть Шварна-Скірмонта – “А потом князь великий умре”¹⁵⁹. Більш розширений варіант звістки про смерть містить також інформацію про правління та його успішність: смерть Мінкгайла – “И будучи ему великим князем новгородским и полоцким, и пановал много лѣт и умре”¹⁶⁰, смерть Куковойта – “Затым князь великий литовский и жомоитский будучи у великой справедливости и милуючи подданных своих, сам князь Кувоити умре”¹⁶¹. В більшості випадків звістки про смерть правителя сполучаються з інформацією про наступників, що безпосередньо пов’язано з порядком наслідування: смерть Скіргайла-Троняти – “И пануючи князю Скіргайлу не мало лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего на великом княжени Новгородском Олкгимонта”¹⁶², смерть Ринкгольта – “и умре без плоду; тут ся доконал род княжати римского Полемона”¹⁶³.

Як бачимо, на відміну від звісток про інтронізацію звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, окрім звістки про смерть Швінторога, де описується його передсмертне прохання створити місце для спалювання; вірогідно, така деталізація пов’язана з тим, що на цьому місці потім буде побудовано Вільно, а зі святилищем Швінторога пов’язано появу в тексті літопису легендарного язичницького жерця Ліздейка, який за однією з родових легенд вважається першозасновником роду Радзивіллів¹⁶⁴.

Звістка про смерть Кгірмонта-Скірмонта в тексті “Хроніки” взагалі відсутня, автор лише повідомляє, що “многыи лѣта пановал Кгірмонт и зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина”¹⁶⁵.

У найповнішому вигляді із включенням усіх перерахованих вище елементів подано звістку про смерть великого князя Вітеня, яка містить інформацію про довге успішне правління, власне про смерть, про народження і вокняжіння після Вітеня Гедиміна: “И будучи великому князю Витеню на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском, и пановал много лет, аж до старости своеи во-в покои, и родился ему сын Кгиндимин. И потом умре великий князь Витеня, а по нем сел на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском вышеиреченный сын его Кгиндимин”¹⁶⁶.

¹⁵⁸ Сушицький Т. Західньо-руські літописи як пам’ятки літератури // Збірник історично-філологічного відділу ВУАН [= Праці комісії давнього українського письменства. – № 2]. – К., 1930. – Т. 1. – С. 184–189.

¹⁵⁹ Летопись Красинского. – С. 130.

¹⁶⁰ Румянцевская летопись. – С. 195.

¹⁶¹ Летопись Красинского. – С. 131.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Antoniewicz M. Protopłaści książąt Radziwiłłów. Dzieje mitu meandry historii. – Warszawa, 2011. – Р. 179.; Пазднякоў В. Ліздейка // Вялікае княства Літоўскае. – Т. 2. – С. 199.

¹⁶⁵ Летопись Красинского. – С. 132.

¹⁶⁶ Летопись Археологического общества. – С. 95.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

Таким чином, можемо бачити, що повідомлення щодо смерті правителів не є розлогими, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими, і, враховуючи характер включеної до них інформації, можна стверджувати, саме внаслідок того, що смерть правителя призводить до змін осіб на владних позиціях.

Дія правителя: функціональні особливості та сфери здійснення

Для дослідження уявлень про характер верховної влади, сфер діяльності, в яких має певні прерогативи правитель та на які, відповідно, спрямовується уособлювана ним верховна влада, доцільно здійснити аналіз конкретних акцій, що згадуються у тексті “Хроніки” як здійснені великим князем.

За повідомленнями, що у “Хроніці” наводять автори літописного тексту, можна виокремити 73 акції правителів різного характеру. При цьому характер сукупності дій правителів, відображених у тексті, не є однаковим для різних його структурних частин.

Аналізуючи літописні звістки щодо дій правителів, ми здійснили розподіл за такими трьома критеріями поділу: 1) акції в галузі зовнішньої та внутрішньої політики; 2) акції мирного та мілітарного (військового) характеру; 3) акції за конкретно-функціональними особливостями.

Крім того, було порівняно структури наведених літописцями звісток у “Хроніці” та у “Літописці” (аналіз якого нами раніше було здійснено¹⁶⁷).

Порівнюючи повідомлення, що містяться у літописному тексті та, відповідно, мають зовнішнє та внутрішнє спрямування у структурі звісток літопису, маємо переважання акцій, спрямованих всередину країни (69,86%), порівняно із акціями, що мають зовнішнє спрямування та відповідно відображають певні дії правителя за межами держави (30,14%). При цьому зазначене співвідношення загалом по тексті “Хроніки” не є однаковим. Якщо в першопочатковій частині внутрішні акції складають 72,09% (31 з 43) від загально ідентифікованої кількості, то дане співвідношення значно змінюється у завершальній частині “Хроніки”, яка стосується правління великого князя Гедиміна, де до 41,17% зростає кількість зовнішньополітичних акцій: це відображає загальну тенденцію зображення у літописному тексті Гедиміна як великого князя, чия діяльність спрямована на розширення території ВКЛ. Головним чином це акції військового характеру, а також переговори з Орденом; крім того, акції, спрямовані на внутрішнє життя держави, здійснювані великим князем Гедиміном, стосуються і новоприєднаних територій. Зокрема, літописець повідомляє нам, що після взяття Києва та Переяслава Гедимін “посадил на них князя Миндовгова сына Олггимонта, великого князя Олшанского, а сам з великим веселием у Литву возвратися”¹⁶⁸; крім того, Гедимін зберігає за киянами їхні попередні права: “И князь Кгиндимин при том оставил и сам честно у город Киев уехал”¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Яцук О. Уявлення про верховну владу в першому зводі... – С. 190–195.

¹⁶⁸ Летопись Археологического общества. – С. 96.

¹⁶⁹ Там само.

Порівнюючи структуру акцій правителів відповідно до критерію їхньої належності до зовнішньої або внутрішньої політики в “Хроніці” та “Літописці”, слід відзначити, що акцент авторів суттєвим чином зміщується в бік зовнішньополітичних акцій; так, якщо в “Літописці” звістки про них становили лише 16,92%, то у “Хроніці” частка їх вже зростає до 30,14%.

Таблиця 1

Структура акцій правителів відповідно до критерію їх належності до зовнішньої або внутрішньої політики

Характер/ сфера акцій	Коротка редакція (за Літописом Красинського)			Повна редакція (2-ге продовження)			Разом
	Всього	В т.ч. першопочаткова частина (за М. Улашиком)	Іше продовження (за М. Улашиком)	Всього	До періоду правління Гедиміна	Період правління Гедиміна	
Зовнішня політика	14	12	2	8	1	7	22
Внутрішня політика	37	31	6	14	4	10	51
Всього	51	43	8	22	5	17	73

Аналізуючи літописні звістки шляхом розподілу на ті, що пов’язані із здійснюваними акціями мілітарного та мирного характеру, зазначимо, що у літописі переважають повідомлення саме мирного характеру.

Верховна влада, як вже зазначалось вище, спрямовується всередину країни і має переважно мирний характер. Хоча наявна й суттєва кількість згадок про військові акції правителя у літописному тексті, в середньому по всьому тексту “Хроніки” вони складають 31,51% від усіх згадуваних літописцем акцій. Щодо цього питання слід відзначити, що найбільшу частку акції військового характеру становлять у звістках про період правління Гедиміна (7 з 17), що формує в читача його образ як найбільш діяльного з усіх правителів.

Загалом структура акцій правителів відповідно до критерію їх поділу на акції мирного та військового характеру у “Хроніці” повторює аналогічну структуру у “Літописці”, де акції мілітарного характеру становили 35,38% від загального обсягу, що свідчить про стабільність та континуїтет образу правителя в людській свідомості.

Важливим для з’ясування ступеня тягlosti уявлень про владу у “Хроніці” порівняно із “Літописцем” є зіставлення структури акцій правителів за їх конкретно-функціональними особливостями та сферою здійснення у наведених літописних пам’ятках (табл. 2).

Так, чільне місце у звістках літописців в обох випадках займають звістки про походи та битви, акції в галузі релігійної політики, надання володінь, призначення намісників, дії у сфері дипломатії, рішення щодо успадкувань.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

Також виокремлюються нові грані в образі влади та її спрямованості, так, у “Хроніці” з’являються звістки про заснування міст, заселення нових територій, надання прав містам. У цьому контексті цікавою є звістка про надання Кгінвілом-Борисом Полоцьку прав, тотожних правам Новгороду і Пскова, що також входить до прерогативи правителя: “И пануючи ему в Полоцку был ласкав на подданных своих и дал им, подданным своим, волности и вѣчо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати, яко у Великом Новѣгородѣ и Пѣсковѣ. А полочане потом почали за ся вечом справоватися, как у Вѣликом Новегородѣ и Пѣсковѣ, а пана над собою не мели”¹⁷⁰. В. Пашуто пояснює наявність даної звістки в літописному тексті боротьбою Литви за Полоцьк з військами Івана Грозного¹⁷¹, проте враховуючи час виникнення першопочаткової частини “Хроніки” (20-ті роки XVI ст.), зазначене положення є сумнівним. Тому більш виправданим буде вважати причиною появи цієї звістки наявність у час творення літописного тексту боротьби між Московською державою та ВКЛ, зокрема і за Полоцьк (перемир’я було укладено 1522 р.)¹⁷². Саме небажання втрачати магдебурзьке право у разі входження у Московську державу, як вважають дослідники, було однією з причин активного спротиву Полоцька московським військам¹⁷³. Тут слід зауважити, що хоча привілей на магдебурзьке право був наданий Полоцьку у 1498 р. уставною грамотою великого князя Олександра¹⁷⁴, літописець хронологічно відсуває розширення прав Полоцька до часів князя Кгінвіла-Бориса, вірогідне правління якого сучасні дослідники відносять до середини XIII ст.¹⁷⁵.

Крім того, зовсім зникають, хоча й нечисельно, але присутні у “Літописці” повідомлення про виведення з уділів, а також звістки про судову діяльність окремих князів.

Таблиця 2

Структура акцій правителів за їх конкретно-функціональними особливостями та сферою здійснення у “Хроніці” та в “Літописці”

Характер/сфера акцій	“Хроніка Великого князівства Литовського”		“Літописець великих князів литовських”	
	Разом	Структура, %	Разом	Структура, %
Рішення щодо успадкувань	6	8,22	2	3,08
Надання прав містам	2	2,74	0	0,00

¹⁷⁰ Летопись Красинского. – С. 130.

¹⁷¹ Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. – С. 71.

¹⁷² Александров Д. Н., Володихин Д. М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI веках. – М., 1994. – С. 81–82.

¹⁷³ Там само. – С. 82.

¹⁷⁴ Уставная грамота великого князя литовского Александра (привілей) г. Полоцку на магдебургское право // Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия / Редкол. Т. В. Белова и др. – Минск, 2009. – С. 253–255.

¹⁷⁵ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 594–595.

Надання володінь, призначення намісників	8	10,96	19	29,23
Виведення з уділів	0	0,00	2	3,08
Посольства, переговори, договори	5	6,85	14	21,54
Особистісні акції правителя	6	8,22	3	4,62
Походи, битви	19	26,03	17	26,15
Ув'язнення, страти	0	0,00	5	7,69
Акції в галузі релігійної політики	5	6,85	3	4,62
Заснування міст, заселення територій	18	24,66	0	0,00
Заснування столиць	4	5,48	0	0,00
Всього	73	100,00	65	100,00

Загалом можемо стверджувати, що тематика, пов'язана з верховною владою, у свідомості авторів білорусько-литовських літописних творів займає особливе місце. Ще М. Фуко характеризував владу як “настільки загадкову річ, одночасно і видиму, і невидиму, відкриту і приховану, інвестовану всюди”¹⁷⁶. Саме такий її образ ми бачимо і в аналізованій нами “Хроніці Великого князівства Литовського”. У статті було здійснено спробу аналізу уявлень про верховну владу крізь призму використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя, сформованого ним образу держави, звісток щодо набуття та позбавлення правителя верховної влади, а також сфер, на які спрямовується дія правителя. Проведене дослідження не вичерпує всього спектра питань, пов'язаних із проблемою уявлень про верховну владу у білорусько-литовському літописанні, і, відповідно, спонукає до ще детальнішого розпрацювання зазначеної проблематики у подальших наукових студіях.

Додаток 1

Згадки про вокняжіння правителів у “Хроніці”

Правитель	Стіл	Згадка літопису про вокняжіння
Борк	Юрборк, Жемайтія	“Старшии же сын, Боркг, вчинил город на Юре реце, и зложено имя того княжати посполе з рекою, иж имя реце Юра, а княжати Борг, и назвал тот город Юрборк” ¹⁷⁷

¹⁷⁶ Фуко М. Интеллектуалы и власть (1972) // Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Пер. с фр. С. Ч. Офертаса под общей ред. В. П. Визгина и Б. М. Скуратова. – М., 2002. – С. 74.

¹⁷⁷ Летопись Красинского. – С. 128.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

Кунас	Кунасов город, Жемайтія	“А середний сын, Кунас, пришол на устье реки Неважи, игде она впадаеть в Немон, и вчинил тут город и назвал его именем своим, Кунасов город” ¹⁷⁸
	Юрборк	“По малых часех брат его Боркк, которьи мешкал на Юрборку, вмер не маючи дети, ино брат его Кунас возьмет и тую часть брата своего Борка и город Юрборк, и тою частью его будеть и город Юрборк пановати” ¹⁷⁹
Спера	Жемайтія	“А третии сын, Спера, пошол далеи в пуци к восходу слонца и, перешодши реку Невяжу и реку Святую, и третию реку Ширвенту, и нашол озеро, луками и rozmaitym деревом окрашено, где ж то полюбивши над тым озером поселился, и тое озеро именем своим назвал, Спера” ¹⁸⁰
Кернус	Литва	“И почнеть сын его пановати Кернус на всеи земли Завелскои по границу Латыгальскую и по Завелеиский Бряславль, аж по реку Двину” ¹⁸¹
Кгинбут	Жемайтія	“А брат его Кгинбунт на Юрьборку а на Кунасове, и на всеи земли Жомоитской” ¹⁸²
Кгірус-Живінбут	Литва	“Князь пак Кернус не мел сынов, толко одну дочку, именем Пяту. А будучи он в старости своеи а не хотечи панства своего от дочки своее отдалити, и принял до нее зятем себе с Китаврасу именем Кгируса, а сам умре. А по нем нача княжити на земли Литовьскои тот зять его с Китаврасу именем Кгирус, а Кгинбут на Жомоитскои земли” ¹⁸³
	Жемайтія	“И по нем начнеть княжити Кгирус, князь литовьский, которьи вышол с Китоврасу, обѣма тыми княженьи, Литвою и Жомоитью а Скирмонт на Новегородце и на многих руских городех” ¹⁸⁴
Монтвіл	Жемайтія	“И пануючи Кгинбуту на Жомоити, умре, а сына своего Монтвила зоставить на Жомоитском князьстве” ¹⁸⁵
	Новогородок	“И зашли за реку Велю, и потом перешли реку Немон и нашли в четырех милях от реки Немна гору красную, и сподобалася им, и вчинили на неи город и назвали его Новьгородок. И вчинил собѣ князь великий в нем столецъ, и назвался князем великим новьгородским” ¹⁸⁶

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Там само. – С. 129.

¹⁸⁰ Там само. – С. 128.

¹⁸¹ Там само. – С. 129.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ Там само.

¹⁸⁴ Там само. – С. 129–130.

¹⁸⁵ Там само. – С. 129.

¹⁸⁶ Там само.

Немонос-Вікент	Жемайтія	“И потом умре князь великий Молтивил жомоитски, и по нем сѣл на великом княженьи Жомоитском сын его Немонос” ¹⁸⁷ (“сѣл на Великом княжествѣ Жомоитском Викинт” ¹⁸⁸)
Скірмонт-Єрдивіл	Новогрудок	“А други вышереченыи сын его, Скірмонт, иметь княжити на Новегородце и на тых вышереченых городех” ¹⁸⁹
Мінкгаило	Новогрудок	“И много лѣт княживши Скіржгату на тых городех и умре, а по нем начнеть княжити сын его Минькгаило” ¹⁹⁰
	Полоцьк	“И велик бои и сѣчу межю собою учинили, и поможє бог великому князю Минкгаилу, и побил мужєи полочан наголову, и город их созже, реченнии Городец, и град Полческ возмет, и остал великим князем полотцким” ¹⁹¹
Шварн-Скірмонт	Новогрудок	“И оставить по себе двух сынов своих, одного Шварна, а другого Кгинвила, и Шварн почне княжити на Новегородце, а Кгинвил на Полоцку” ¹⁹²
	Мозир, Чернігів, Стародуб, Карачів	“А князь великий Шварно, събравши все воиска свои, и поткал его на граници своеи в Коиданове, и поразил того царя, и всю его моць татарскую побил, и самого царя вбил, и з звытежством великим пошол на Рускую землю, и взял город Мозыр, Чернигов, Стародуб, Карачев, и со всим в цѣлости, звытежество одержавши, вернулся назад” ¹⁹³
Кгінвіл-Борис	Полоцьк	“И оставить по себе двух сынов своих, одного Шварна, а другого Кгинвила, и Шварн почне княжити на Новегородце, а Кгинвил на Полоцку” ¹⁹⁴
Василій ¹⁹⁵	Полоцьк	“И по нем начне княжити сын его Василєи в Полоцку, а сам умре. И князь Василєи, княжачи на Полацку, имѣл сына Глѣба а дочку Парасковю” ¹⁹⁶
Глїб ¹⁹⁷	Полоцьк	“И сам умре, а по себе на Полоцку зоставить сына своего Глѣба” ¹⁹⁸

¹⁸⁷ Там само.

¹⁸⁸ Румянцевская летопись. – С. 194.

¹⁸⁹ Летопись Красинского. – С. 129.

¹⁹⁰ Там само. – С. 130.

¹⁹¹ Румянцевская летопись. – С. 195.

¹⁹² Летопись Красинского. – С. 130.

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Згадується у Рум’янцевському, Ольшевському літописах, літописі Рачинського.

¹⁹⁶ Румянцевская летопись. – С. 195.

¹⁹⁷ У літописі Красинського, Євреїновському – син Кгінвіла. В інших літописах звістки про вокняжіння Глїба відсутні, виступає сином Василїя.

¹⁹⁸ Летопись Красинского. – С. 130.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

Куковойт	Литва, Жемайтія	“И мало при отци своем побывши, и потом князь великий литовский и жомоитский Кгирус с Китоврасу вмер, а сын его Куковоити сел на великом княжаньи Литовском и Жомоитском” ¹⁹⁹
Люборт, Пісімонт, Скіргайло-Тронята	Карачів Туров Новогрудок	“А потом князь великий умре, и Люборт сядеть на Карачове и назовется великим князем корачевским, а Писимонт на Турове, а Скіргайло на Новегодце; и пануючи им на тых городех много лѣт” ²⁰⁰
Утенус	Литва, Жемайтія	“И зоставить по себе сына на Великом князьстве Литовском и Жомоитском Утенуса, который же сын, милуючи отца своего, великого князя Куковоитя, вчинил болвана на памятку отца своего и поставил его на одной горе над рекою Святою недалеко” ²⁰¹
Олькгімонт	Новогрудок	“И пануючи князю Скіргайлу не мало лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего на великом княжени Новгородском Олкгимонта” ²⁰²
Ринкгольт	Новогрудок	“И Олькгимонт не мало княжив лѣт, и умре, и зоставить по собѣ сына своего Ринкголта на великом княжени Новгородском” ²⁰³
Швінторог	Новогрудок	“И панове, жалуючи господаря своего приржежного, и взяли собѣ господарем сына великого князя литовского и жомоитского Утенусова с Китоврасу, Швинторога” ²⁰⁴
	Литва, Жемайтія	“И мало княживши Швинторогу на Новѣгородце и на руских городех, отець его, великий князь литовский и жомоитский Втенус, умре, и сын его Швинторог по смерти отца своего начнетъ княжити на великом княжени Литовском, Жомоитском и Новгородском, и Руском” ²⁰⁵
Кгірмонт-Скірмонт	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И сын его Кгірмонт зостал по отци своем на великом княжени Литовском и Жомоитском, Руском” ²⁰⁶ (“Великий князь Скірмонт зостал по отци своем на Великом князьстве Литовском и Жомоитском, и Руском” ²⁰⁷)
Трабус	Жемайтія	“И потом многыи лѣта пановал Кгірмонт и зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина, и князь Трабус почнетъ княжити на земли Жомоитской, а Коликгин на земли Литовской и Руской, и княжил Коликгин многыи лѣта и умре” ²⁰⁸

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Там само.

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само. – С. 131.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ Там само.

²⁰⁶ Там само.

²⁰⁷ Летопись Археологического общества. – С. 93.

²⁰⁸ Летопись Красинского. – С. 132.

Колікгін	Литва, Новогрудок	“И потом многыи лѣта пановал Кгирмонт и зоставить двух сынов, Трабуса а Коликгина, и князь Трабус почнетъ княжити на земли Жомоитской, а Коликгин на земли Литовской и Руской, и княжил Коликгин многіе лѣта и умре” ²⁰⁹
Роман	Литва, Новогрудок	“И почнетъ по нем княжити сын его Роман” ²¹⁰
	Жемайтія	“И по малом часе умре князь великий жомоитски Трабус, дядя князя Романов” ²¹¹ (“И начнетъ княжити князь великий Роман на земли Литовской и Жомоитской, и Руской” ²¹²)
Наримонт	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И вмерши Роману, начнетъ княжити сын его старшии Наримонт, и вчинить город Кернов, и знесе з Новагородка столец до Кернова, и начал княжити, и назовется великим князем литовским, новгородскийи и жомоитський” ²¹³
Довмонт	Утена	“А братья его Довмонт сядет на отчизне своеи, на Утене, и назовется князем утенским” ²¹⁴
	Псков	“И мужи псковичи, видевши его мужа честна и разумна, и узали его собе господарем и назвали его великим князем псковским” ²¹⁵
Довмонт	Полоцьк	“И пануючи великому князю Троиденю, и князь великий Довмонт, пришедши зо Пскова, возмет город Полтеск и имет княжити на Пскове и на Полоцку” ²¹⁶
Кгедрус	Кгедройти	“А третии брат его, Кгердус, зарубил город и назоветъ его Кгедройти, и назовется князем кгедроиским” ²¹⁷
Голшис	Голшани	“А четвертыйи брат его, Голшис, перешед реку Велю, и нашол гору красну межи горами над рекою Вилнею в мили от устья реки Вилни, гдѣ впадываетъ в реку Велью, против Раконтишок, и вчинил город, и назоветъ именем своим, Гольшанѣ. И немного бывши там, и ездячи оттолѣ в ловы в пушу за десеть миль от того города своего, и наидеть гору красну и з ровнинами великими облеглою и обѣфитостями наполненую, и сподобалося ему там, и он и там ся поселил, и на тои горе вчинил над рекою Кораблем, и перенесется оттуль, и там начнетъ княжити, и назовется князем Голшанским” ²¹⁸

²⁰⁹ Там само.²¹⁰ Там само.²¹¹ Там само.²¹² Там само.²¹³ Там само.²¹⁴ Летопись Археологического общества. – С. 93.²¹⁵ Там само. – С. 94.²¹⁶ Там само.²¹⁷ Летопись Красинского. – С. 132.²¹⁸ Там само.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

Тройден	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И будучи ему у монастыри, дядко его умрет, и панове литовский и жомоитский взяли великим князем Тroidеня” ²¹⁹
Вітень	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“Ино еще малы суть, не годятся на панство, бо дядко мои Наримонт, коли сел на Великом княжестве Литовском, герб свои Китаврус zostави братии своеи, а собе уделал герб – человека на кони з мечом, а то знаменуючи через тот герб пана dorosлого, хто бы мог боронити мечом отчизны своея. Про то берите собе господаря доброго, хто бы мел боронити того панства, Великого княжества Литовского. И панове не хотели переступити рады а воли господаря своего приржоного, сына великого князя Тroidенява, вчинили так: видечи мужа мудрого а годного Витеня, которьи же был з рожая а с поколеня Колюмнов, з ыменя держаного в Жомоити, реченого Аирякгола, взяли его собе великим князем литовским и жомоитским” ²²⁰ И далі: “И тут скончался род с Китаврассов а начало великое княжене Витенево, род великих князеи литовских с поколеня а з роду Колюмнов” ²²¹
Гедимін	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И потом умре великий князь Витеня, а по нем сел на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском вышеиреченный сын его Кгиндимин” ²²²
	Волинь	“А князи и бояре вольнский били челом великому князю Кгиндимину, абы в них пановал и господарем у них был, а земли их не казил. И князь великий Кгиндимин, укрекрепивши их присягою и оставивши наместников своих у них там, и начне княжити” ²²³
	Білгород	“И горожане видячи, иж господарь их с воиска побег, а воиско все наголову поражено, и они, не хотячи противитися воиску так великому литовскому, и передалися з городом князю Кгиндимину, и присягу учинили служити к Великому князству Литовскому” ²²⁴
	Київ	“И они, змовившыся одноемыслне, и подалися великому князю Кгиндимину, и пошодшы з города со кресты игумены, попы и дьяконы, и ворота городовые отворыли, и стрѣтили великого князя честно, и вдарыли ему чолом, и поддалися служыти ему, и прсыягу свою великому князю Кгиндимину на том дали, и били чолом

²¹⁹ Летопись Археологического общества. – С. 94.

²²⁰ Там само.

²²¹ Там само. – С. 95.

²²² Там само.

²²³ Там само.

²²⁴ Румянцевская летопись. – С. 200.

		великому князю Кгидимину, шtbody>тобы от них отчизны их не отнимал. И князь Кгидимин пры том их оставил и сам честно у город Киев уехал” ²²⁵
	Вишгород, Черкаси, Канів, Путивль, Сліповрод	“И слышали то пригородки киевский, Вышегород, Черкасы, Канев, Путимль, Слеповрод, што кияне передалися з городом, а господаря своего слышали, иж втек до Брянска, а силу его всю побиту, и вси пришли до великого князя Кгидимина и с тыми вышереченными пригородки киевскими подалися служити, и присягу на том дали великому князю Кгидимину” ²²⁶
	Переяслав	“И переяславляне слышали, иж Киев и пригородки киевский подалися великому князю Кгидимину, а господарь их князь Олг от великого князя Кгидимина убит, и они, приехавши, и подалися з городом служити великому князю Кгидимину, и присягу свою на том дали” ²²⁷

Додаток 2

Згадки про смерть правителя у “Хроніці”

Правитель	Стіл	Згадка літопису про смерть
Спера	Жемайтія	“И пановал много лет, а потом змер без плоду” ²²⁸
Борк	Жемайтія	“По малых часех брат его Боркг, который мешкал на Юрборку, вмер не маючи детей” ²²⁹
Кунас	Жемайтія	“И прошедши рѣку Светую вышел и нашел мѣсто велми хорошо, и сподобалоя ему то мѣсто велми, и он там поселил сына своего Кернуса, и назвалося то мѣсто по Кернусе Керново, а потом Кунос умре” ²³⁰
Кернус	Литва	“И будучи он в старости своеи и не хотячи панства своего от дочки своее отдалити, и принял до нее и зятем своим собѣ учинил с Китавруса именем своим Кгируса, сына Довспрунска з Дявилтова, и сам умре” ²³¹
Кгінбут	Жемайтія	“И пануючи Кгінбуту на Жомоити, умре, а сына своего Монтвила оставит на Жомоитском князьстве” ²³²
Монтвіл	Жемайтія, Новгородок	“И потом умре князь великий Молтивил жомоитски” ²³³
Немонос-Вікент	Жемайтія	“Пануючи великому князю Немоносу в Жомоитской земли, а Скирмонту в Новѣгородце а в тых вышереченых городех, и затым умре великий князь Немонос” ²³⁴

²²⁵ Летопись Рачинского. – С. 152–153.

²²⁶ Летопись Археологического общества. – С. 96.

²²⁷ Там само.

²²⁸ Летопись Красинского. – С. 128.

²²⁹ Там само. – С. 129.

²³⁰ Румянцевская летопись. – С. 194.

²³¹ Там само.

²³² Летопись Красинского. – С. 129.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

Скірмонт-Єрдивіл	Новогрудок	“И много лѣтъ княживши Скіргжгату на тых городех и умре” ²³⁵
Мінкгайло	Новогрудок, Полоцьк	“И будучи ему великим князем новгородским и полоцким, и пановал много лѣтъ и умре” ²³⁶
Кгінвіл-Борис	Полоцьк	“И сам умре, а по собе на Полоцку зоставить сына своего Глѣба” ²³⁷ (“И по нем начне княжити сын его Василей в Полоцку, а сам умре” ²³⁸)
Гліб	Полоцьк	“А брат ее, князь Глѣб полоцкий, в молодых лѣтах своих, княживши немного лѣтъ в Полоцку, и умре, и положен бысть у святое Софии в Полоцку со отцом своим во одном гробе” ²³⁹
Кгірус-Живінбут	Литва, Жемайтія	“И мало при отци своем побывши, и потом князь великий литовский и жомоитский Кгірус с Китоврасу вмер, а сын его Куковоити сел на великом княжаньи Литовском и Жомоитском” ²⁴⁰
Шварн-Скірмонт	Новогрудок	“А потом князь великий умре” ²⁴¹
Куковойт	Литва, Жемайтія	“Затым князь великий литовский и жомоитский будучи у великой справедливости и милуючи подданных своих, сам князь Кувоити умре” ²⁴²
Скіргайло-Тронята	Новогрудок	“И пануючи князю Скіргайлу не мало лѣтъ, и умре, и зоставить по собѣ сына своего на великом княжени Новгородском Олкгимонта” ²⁴³
Олькгімонт	Новогрудок	“И Олькгимонт не мало княжив лѣтъ, и умре, и зоставить по собѣ сына своего Ринкголта на великом княженьи Новгородском” ²⁴⁴
Ринкгольт	Новогрудок	“И пришед до Новагородка, и рознеможеса, и умре без плоду; тут ся доконал род княжати римского Полемона” ²⁴⁵ На відміну від звісток літописів Археологічного товариства і літопису Рачинського: “А ины поведают, рекучи: и тот Ринкголт, пришедши з оного побоища до Новагородка, и был у Новегородцы и уродил трех сынов, и зоставит по себе на великом княженю Новгородском Воишвилка, и сам умре” ²⁴⁶

²³⁵ Там само. – С. 130.

²³⁶ Румянцевская летопись. – С. 195.

²³⁷ Летопись Красинского. – С. 130.

²³⁸ Румянцевская летопись. – С. 195.

²³⁹ Летопись Красинского. – С. 130.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Там само.

²⁴² Там само. – С. 131.

²⁴³ Там само.

²⁴⁴ Там само.

²⁴⁵ Там само.

²⁴⁶ Летопись Археологического общества. – С. 92.

Утенус	Литва, Жемайтія	“И мало княживши Швинторогу на Новѣгородце и на руских городех, отець его, великий князь литовский и жомоитский Втенус, умре, и сын его Швинторог по смерти отца своего начнет княжити на великом княжени Литовском, Жомоитском и Новгородском, и Руском” ²⁴⁷
Швинторог	Новогрудок	“И обреть собѣ великий князь Швинторог мѣстце на пуши велми хорошо подле реки Вели, где река Вилня у Велю впадываеть, и просил сына своего Кгирмонта, абы на том мѣстци жьглище было вчинено, гдѣ бы его смертнаго сожгли. И приказал сыну своему, абы по смерти его на том мѣстци, гдѣ бы его зжог, всих князей литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо нигдѣ инде телеса мертвых не были жьжены, одно там, бо перед тым жигали тѣла мертвых на том мѣстци, где хто умреть. И приказавши тые слова Кгирмонту, сыну своему, великий князь Швинторог и умре” ²⁴⁸
Колікгін	Литва, Новогрудок	“и княжил Коликгин многие лѣта и умре” ²⁴⁹
Трабус	Жемайтія	“И по малом часе умре князь великий жомоитский Трабус” ²⁵⁰
Роман	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И вмерши Роману, начнет княжити сын его старший Наримонт” ²⁵¹
Наримонт	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И будучи ему у монастыри, дядко его умрет, и панове литовский и жомоитский взяли великим князем Троиденя” ²⁵²
Голшис Кгедрус	Кгедройти Голшани	“А в тых часех Троиденю пануючи, змерли ему обадва брата, князь Голша и князь Кедрус” ²⁵³
Тройден	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“А з оное вышеиписаное вазни князь великий Домонт направил шесть мужиков на брата своего Троиденя забити, где ж он шол безпечне з лазни, и тьи мужики его зрадне забили” ²⁵⁴
Довмонт	Утена, Псков, Полоцьк	“И ополчившися с полки своими, и поткалися з Домонтом над озером, и шедшимся им с полки своими с обу сторон, и был межи ними бои и сѣча не мала зрадная аж

²⁴⁷ Летопись Красинского. – С. 131.

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Там само. – С. 132.

²⁵⁰ Там само.

²⁵¹ Там само.

²⁵² Летопись Археологического общества. – С. 94.

²⁵³ Там само.

²⁵⁴ Там само.

Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського...

		до вечера, и поможе бог Лаврышу, и все воиско дяди своего Домонта поразил и самого убил, и город Полтеск взял” ²⁵⁵
Вітень	Литва, Жемайтія, Новогрудок	“И будучи великому князю Витеню на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском, и пановал много лет, аж до старости своеи во-в покои, и родился ему сын Кгиндимин. И потом умре великий князь Витеня, а по нем сел на великом княжени Литовском и Жомоитском, и Руском вышеиреченный сын его Кгиндимин” ²⁵⁶

Олександр Яшук (Київ). **Уявлення про верховну владу в другому зводі білорусько-литовського літописання (На прикладі “Хроніки Великого князівства Литовського”)**

Статтю присвячено проблематиці уявлень про верховну владу у другому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі “Хроніки Великого князівства Литовського”). Здійснено аналіз використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя Великого князівства Литовського; розглянуто уявлення літописців щодо образу держави, набуття та позбавлення верховної влади; визначено функціональні особливості, характер верховної влади, сфери діяльності правителя.

Ключові слова: уявлення, верховна влада, титул, великий князь, Велике князівство Литовське, білорусько-литовське літописання, літописець, “Хроніка Великого князівства Литовського”.

Александр Яшук (Киев). **Представление о верховной власти во втором своде белорусско-литовского летописания (На примере “Хроники Великого княжества Литовского”)**

Статья посвящена проблематике представлений о верховной власти во втором своде белорусско-литовского летописания (на примере “Хроники Великого княжества Литовского”). Осуществлен анализ используемых авторами летописного текста титулов правителя Великого княжества Литовского; рассмотрены представления летописцев про образ государства, о приобретении и лишении верховной власти; определены функциональные особенности, характер верховной власти, сферы деятельности правителя.

Ключевые слова: представление, верховная власть, титул, великий князь, Великое княжество Литовское, белорусско-литовское летописание, летописец, “Хроника Великого княжества Литовского”.

Oleksandr Yashchuk (Kyiv). **The Idea of a Supreme Authority in the Second Code of the Belarusian and Lithuanian Chronicles: (Based on the Example of the Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania)**

This study is devoted to the idea of the supreme authority in the second code of the Belarusian and Lithuanian chronicles. The article analyzes titles of the supreme ruler of the Grand Duchy of Lithuania which were used by the authors of the chronicle. He also investigates the chronicler’s understanding of the gaining and deprivation of the power. The article pays particular attention on the functional characteristics of the power, nature, and fields of the supreme ruler’s activity.

Key words: idea, supreme authority, title, grand duke, Grand Duchy of Lithuania, Belarusian and Lithuanian chronicles, chronicler, Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania.

²⁵⁵ Там само.

²⁵⁶ Там само. – С. 95.